

OBNOVA MANASTIRSKE CRKVE U DOBRUNU (1886)

Apstrakt: U radu su predstavljeni rezultati istraživanja restauracije dobrunske srednjovjekovne manastirske crkve u 19. vijeku. Crkva u Dobrunu je dragocjena sakralna građevina velikog istorijskog i arhitektonskog značaja. Studija je bazirana na interpretaciji istorijskih izvora i sugeriše moguće odgovore na pitanja hronologije crkve. Prema njima, crkva datira iz sredine 14. vijeka (1340–1343). Tokom vijekova dešavale su se različita oštećenja i crkva nije opstala u originalnoj formi i konceptu. Pretrpjela je brojne promjene, a gornje dijelove, oštećene 1875, restaurirao je Josip Vancaš, najznačajniji arhitekt austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini.

Stil stare građevine pripada vizantijskoj umjetnosti, najznačajnijem kulturnom fenomenu evropske istorije. Trajala je duže nego ijedan drugi stil, pokrivajući ogroman geografski prostor. Srpska srednjovjekovna umjetnost predstavlja sintezu vizantijskog koncepta i romaničkih dekorativnih formi.

U skladu s evropskom teorijom i praksom zaštite spomenika kulture u 19. vijeku, kao i u skladu s vlastitim stavovima i uvjerenjima, Vancaš je obnovio veliku kulturno-istorijsku vrijednost crkve. Njegova obnova se temelji na harmoniji postojeće vizantijske prostorne koncepcije i romaničke arhitektonske plastike.

Ključne riječi: Dobrun, crkva, obnova, Josip Vancaš, austrougarski period.

Uvod

Crkva Uspenja Presvete Bogorodice u sklopu je istoimenog manastirskog kompleksa u Dobrunu kod Višegrada. Riječ je o kulturno-istorijskom spomeniku najvišeg značaja, koji je kroz istoriju doživio mnoga razaranja i obnove. Na osnovu relevantnih pisanih izvora, dat je pregled najznačajnijih istorijskih podataka o Dobrunu i crkvi i izvršena njena arhitektonsko-stilska analiza, s posebnim akcentom na restauraciji 1886. godine, prema projektu arhitekta Josipa Vancaša.

Iz istorije Dobruna

Tačno vrijeme nastanka grada Dobruna nije poznato, ali se zna da je u sastavu srpske države postojao kao podgrađe Podobrun prije sredine 14. vijeka (Kovačević-

Kojić, 1978:100). Datacijom fresaka u dobrunskoj manastirskoj crkvi (Kajmaković, 1965), utvrđeno je da je njen ktitor župan Pribil u doba kralja i cara Stefana Dušana (1331–1355), između 1340–1343. godine podigao manastir sa crkvom, kao gospodar Dobruna gdje je u tvrđavi sagradio i županski dvor.

Nakon smrti cara Dušana (1355) i raspada srpskog carstva, u nastaloj borbi srpskih plemića za posjede, srpski knez Lazar Hrebeljanović je, u savezništvu sa bosanskim banom Stjepanom Tvrtkom I Kotromanićem¹, 1373. godine podijelio teritoriju župana Nikole Altomanovića i Dobrun je pripao Bosni. U građi Dubrovačkog arhiva, Dobrun se spominje 1407. godine kao feudalni posjed porodice Pavlovića², koja je sa Sandaljem Hranićem Kosačom (1370–1435) dijelila posjede u istočnoj Bosni. Grad je sadržavao stambene i ekonomske zgrade.

Privredno aktivno podgrađe ispod utvrđenja, Podobrun se prvi put pominje 1421. godine (Kovačević-Kojić, 1978:106). Podgrađa su najstarija srednjovjekovna gradska naselja, koja su se gotovo redovno formirala ispod feudalnih gradova, čije su moćne kule, u manjoj ili većoj mjeri sačuvane do danas, bile u funkciji zaštite i odbrane, ali i statusni simboli izdvajanja i prostorno-vizuelne dominacije vladara ili feudalaca. Nazivi podgrađa ukazuju na položaj i mjesto postanka – Podobrun, Podvišegrad i sl. Veličinom su ovi tipično srednjovjekovni bosanski gradovi bili u okvirima prosjeka tadašnjih balkanskih gradova, iako nastaju znatno kasnije. U srednjovjekovnoj Bosni, gdje su zemljoradnja i stočarstvo vijekovima bile osnovne privredne djelatnosti, proces nastajanja podgrađa sa drugačijom privrednom strukturom naročito je bio intenzivan u srednjoj Bosni i srednjem Podrinju u drugoj polovini 14. i tokom prve polovine 15. vijeka, a u gornjem Podrinju od dvadesetih godina 15. vijeka, na posjedu Kosača i Pavlovića.

Podgrađe Dobrun se u dubrovačkim arhivama imenuje kao *Sotto Dobrun* i *locus Dobrun*, gdje se *loco* koristi u značenju *mjesto*, što je bio pojam za naselje u cjelini, obuhvatajući podgrađa i otvorene trgove kao razvijenije ekonomske centre, ali i sela (Kovačević-Kojić, 1978: 141–142). U knjigama zaduženja u Dubrovniku, u godinama 1426. i 1429. nalazimo trgovce iz Podobruna s manjim obimom poslova (Kovačević-Kojić, 1978:171), među kojima 1426. i trgovca Radivoja Mikojevića iz Podobruna (Kovačević-Kojić, 1978: 188).

Uspon ovih gradskih naselja se može pratiti sve do sredine 15. vijeka, kada ih je bilo sedamdeset, od kojih su neke Turci uzeli za svoje administrativne centre. Tada se za podgrađa koristi mađarski naziv *varoš*, koji će se i sasvim odomaćiti nakon turskih osvajanja, kada je zatečen veliki broj naselja ovog tipa.

Nakon zaposjedanja 1463. godine, Turci su izvršili privremenu podjelu Bosanskog kraljevstva, koje su pretvorili u jedan sandžak, u čijem su sastavu, uz ranije vilajete (Saray-ovasi i Višegrad), uključeni i vilajeti u središnjem dijelu Raške (kasnije Novopazarske oblasti). Zadržavajući zatečenu podjele Bosne (Kraljeva

---

¹ Od 1377. do 1391. Tvrtko je prvi kralj Bosne.

² U posjedu ove porodice bili su tada još i gradovi Borač i Višegrad (Kojić, 1978: 94).

zemlja, zemlja Hercega Stjepana Kosače, oblast Pavlovića i oblast Kovačevića), izvršena je administrativna podjela sandžaka na pet vilajeta, pri čemu je zemlji Pavlovića vraćen raniji vilajet Višegrad³, formirajući tako *Vilayet-i Pavli*, odnosno "Zemlju Pavlovića", podijeljenu na jedanaest nahija, među kojima su bili Višegrad i Dobrun (Šabanović, 1982:115–117). Višegrad je bio sjedište istoimene nahije, vilajeta Pavli i kadiluka "Zemlje Pavlovića i Kovačevića" (Šabanović, 1982:131). Nahija Dobrun se spominje i u prvom popisu iz 1468/9. godine, kada je grad Dobrun imao ispod stotinu domaćinstava, a Višegrad 158 domaćinstava (Kovačević-Kojić, 1978:226). U popisu tvrđava, 1469. godine u Vilajetu Pavli bili su Dobrun, Borač i Višegrad (Šabanović, 1982:120). Svoju posadu Turci su u tvrđavu Dobrun postavili prije godine popisa, a zna se da je tu bila i 1516. godine (Šabanović, 1982:131).

Nakon završetka Velikog turskog rata, potpisivanjem Karlovačkog mira 1699. godine, Osmanlijsko carstvo je bitno oslabljeno, a smanjena je i teritorija Bosanskog pašaluka, koji je novom administrativnom podjelom na početku 18. vijeka imao pet sandžaka – Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški i Bihački. U sastavu Bosanskog sandžaka bilo je 16 kadiluka, među kojima i Višegrad, sa nahijama Višegrad, Dobrun, Kamenica (Pribić), Banja, Priboj (Šabanović, 1982:230).

Pisani dokumenti i ostaci materijalne kulture svjedoče o stepenu razvoja i značaju Dobruna, koji je u srednjem vijeku bio "omiljeno boravište, prvo srpskih pa zatim bosanskih feudalaca" (Kovačević-Kojić, 1978:100), a vojni i administrativni značaj imao je i u tursko vrijeme. S dolaskom Austrougarske, Dobrun dobija i strateški značaj zbog svog položaja na istočnoj granici Monarhije. Godine 1906. puštena je u saobraćaj tzv. Istočna pruga ("Bosnische Ostbahn" ili "Sarajevo–Ostgrenze"). Dionica uskotračne pruge (760 mm) od Sarajeva do Dobruna puštena je u promet 4. jula, a pruga Dobrun–Vardište 1. avgusta 1906. godine (Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1907:179.). Pruga je imala i nesumnjiv privredni značaj, a prolazila je neposredno pored manastirskog kompleksa, obezbjeđujući mu dobru saobraćajnu povezanost, posebno sa sjedištem Dabrobosanske mitropolije u Sarajevu.

Istorija crkve

Srpskopравoslavni manastir Uspenja Presvete Bogorodice (poznat još kao manastir Dobrun i manastir Kruševo) pripada Dabrobosanskoj mitropoliji. U pogledu datacije osnivanja i izgradnje crkve postoje značajne razlike kod autora. Prema arhiepiskopu sarajevskom i mitropolitu dabrobosanskom Savi Kosanoviću,⁴ manastir

---

³ Višegrad je kao mjesto poznat od 1449. a 1462. postojao je kao Višegradski kadiluk (Šabanović, 1982: 130).

⁴ Sava Kosanović (1839–1903) je bio prvi Srbin mitropolita dabrobosanski, nakon zaključenja Konvencije o privremenom regulisanju odnosa pravoslavne Crkve u Bosni i Hercegovini između Austrougarske i Carigradske patrijaršije 28. marta 1880. godine. Konvencijom je Srpskopравoslavna crkva u Bosni i Hercegovini ušla u sferu suvereniteta Austrougarske, jer je caru pripalo pravo postavljanja i smjenjivanja episkopa, uz formalnu saglasnost carigradskog patrijarha. Na tronu je naslijedio mitropo-

Dobrun potiče još iz 9. vijeka (Kosanović, 1871:121). Tome u prilog ide i razglednica crkve iz austrougarskog perioda, na kojoj je i opis slike: "Sarajevo – Ostgrenze. Renovierte aus dem 9 ten Jahrhundert stammende Kirche bei Dobrunj".⁵ (Sl. 6)

Autor projekta obnove dobrunske ckve, arhitekt Josip Vancaš, međutim, crkvu datira tri vijeka kasnije. U jednom svom objavljenom stručnom članku navodi: "Iz kojega je vremena ova crkva, nisam mogao saznati, no kako je građevna ruševina ove crkve, koju nađoh god. 1886, bila u bizantskom slogu a i djelomično bizantski islikana, to bi ova crkva mogla spadati u XII stoljeće" (Vancaš, 1928:356).

Ima i mišljenja da je manastir sa crkvom podignut u 13. vijeku (Davidović, 1991:24), nakon što je Srpskopравoslavna crkva 1219. godine dobila autokefalnost. Dabrobosansku, tada Dabarsku eparhiju, sa sjedištem u Banji kod Priboja na Limu, osnovao je sv. Sava 1220. godine i ustanovio deset episkopija i arhiepiskopiju sa sjedištem u Žiči (Janković, 1985:18). Iste godine je za prvog episkopa dabarskog postavljen Hristifor (Davidović, 1991:23).

Dominantno je, ipak, mišljenje da je manastir, sa skromnom jednobrodnom zasvedenom kamenom crkvom, sagrađen u 14. vijeku, ali i ovdje s razlikama u godinama. Tako je istoričar umjetnosti Milan Kašanin iznio tvrdnju da manastir Dobrun potiče iz 1370. godine (Kašanin, 1928:28). S obzirom na to da je jedna od fresaka s prikazima savremenika ktitora crkve i freska s likom kralja Dušana (1331–1346), kraljicom Jelenom i mladim sinom Urošem, a da je car Dušan preminuo 20. decembra 1355. godine,⁶ ne bismo mogli uzeti kao vjerodostojan ovaj podatak, kao ni tvrdnju istoričara arhitekture Aleksandra Deroka, koji period župana Pribila datira u period 1360–70. godine (Deroko, 1985).

Kao najvjerodostojniju možemo uzeti 1340–43. godinu, kada je, u doba kralja Dušana, ktitor manastira župan Pribil bio na dužnosti čuvara tog dijela zapadne granice srpske države⁷. Nakon što se župan Pribil zamonašio, nasljeđuju ga sinovi Ste-

---

lita Antima, zadnjeg u nizu mitropolita koji su nakon ukidanja Pečke patrijaršije i zadnjeg Srbina mitropolita dabrobosanskog Serafima (1766–1767), bili uglavnom Grci i Bugari, tzv "fanarioti", koje narod zbog njihove gramzivosti, a i same činjenice da su stranci, nije volio. (Više u: Božić, 2015: 129–148)

S velikim ugledom u srpskom narodu zbog svog vjerskog, dobrotvornog, književnog i nacionalnog rada, u kratkom periodu upravljanja Dabrobosanskom mitropolijom (1880–1885) Sava Kosanović je pokazao veliku brigu i zalaganje i u prikupljanju dobrovoljnih priloga, naročito u Rusiji, namijenjenih pretežno za obnavljanje srpskih crkava i manastira: Crkva sv. Ilije na Sokocu (1881), manastiri Moštanica i Rmanj (1883) i Dobrun 1884. godine (Vrščanin, 1885; Kaluđerčić, 1934). Njegovim zauzimanjem kod vlasti, otvorena je 1882. Bogosloviya u Sarajevu (Reljevo) i osnovana mitropolitska Konziistorija (1883), uz mitropolita najviša crkvena vlast.

⁵ "Sarajevo – Istočna granica. Renovirana crkva u Dobrunu iz 9. vijeka"

⁶ Stefan Uroš IV Dušan Nemanjić, srpski kralj od 1331. godine i car Srba i Grka od 1346. godine do smrti 1355.

⁷ Od vremena kralja Milutina (1282–1321) do poraza srpskog plemstva kod Černomena na Marici, 1371, čime je Turcima otvoren put u Srbiju i Bugarsku, Srbija je imala potpunu prevlast na Balkanu. To je od velikog značaja bilo i za razvoj umjetnosti i graditeljstva, posebno u direktnom kontaktu s primorskim gradovima i graditeljima.

fan i Petar, koji je između 1343. i 1353. godine (Kajmaković, 1971:102) uz zapadnu stranu crkve dozidao i živopisao spoljnu pripratu i riznicu uz oltarski prostor na sjevernoj strani crkve (Kajmaković, 1965:260).

Enterijer cijele crkve i niša ulaznog portala bili su živopisani. Prema mišljenju historičara umjetnosti Zdravka Kajmakovića, koji je izvršio dataciju živopisa, a time i same dobrunske crkve, to su najstarije sačuvane freske u Bosni i Hercegovini (Kajmaković, 1971:101; 1965:251), čiji su živopisci bili vrsni zografi iz južne Srbije. Uz freske svetitelja, tu je još i osam portreta istorijskih ličnosti, među kojima porodica kralja Dušana (Sl. 1), ktitor župan Pribil, koji drži model crkve, sa sinovima Petrom i Stefanom (Sl.2) i Pribilov tast, protovestijar Stana. Dobrunske freske Kajmaković svrstava u provincijski stil slikarstva Dušanovog doba (Kajmaković, 1965:260). Freske s prikazom svetitelja – Hrist na prijestolu, Bogorodica, Sv. Sava, Sv. Petka, Sv. Kliment Ohridski, Sv. Erazmo Ohridski, Sv. Petar Koriški i Sv. Nufrije, meko modelovanih i naročito skladnih boja su visokog umjetničkog dometa. Protodakon dr Pribislav Simić živopis dobrunske crkve po sličnosti upoređuje s onima u karanskoj Beloj crkvi (Simić, 1984:233) kod Kosjerića (1340–1345).

Slika 1. Freska u manastirskoj crkvi u Dobrunu: Kralj Dušan i kraljica Jelena sa kraljevićem Urošem

Kao žarišta duhovnosti, u brojnim istorijskim neprilikama srpski manastiri i crkve su pljačkani, paljeni i razarani, ali bi potom opet bili obnavljani ili nanovo građeni. Tako su i tokom narednih nemirnih vijekova dobrunski manastir i crkva više puta stradali i obnavljani.

U prodoru Turaka u ove krajeve Dobrun je 1393. godine teško stradao. Ktitori obnovljenog manastira (Petković, 1950:102) bili su despot Stefan Lazarević (1377–

1427)⁸ i njegova majka, kneginja Milica Hrebeljanović – carica Milica (1335–1405). Kada su Turci 1462. godine zauzeli Dobrun, grad je razrušen i manastir oštećen, a potom i napušten. Obnovljen je u 16. vijeku, a nakon što je krajem 17. vijeka opet porušen, obnovljen je tek nakon jednog vijeka. Novo veliko stradanje bilo je nakon Hercegovačkog ustanka 1875. godine, kada je uništen oltarski prostor, krov i dio naosa crkve. Zapadni zid priprate sa freskama ostao je sačuvan. U ovakvom stanju crkva je dočekala obnovu 1886. godine.

**Slika 2: Freska u manastirskoj crkvi u Dobrunu:
ktitor Župan Pribil i njegovi sinovi Petar i Stefan**

Nakon stradanja u Prvom svjetskom ratu, manastir Dobrun je obnovljen 1921. godine. Tada je prekrećen ktitorski natpis iznad ulaza u narteks, a freske pokrivene novim slojem živopisa.

Jedno od najvećih razaranja crkve bilo je 20. januara 1945. godine, kada su Nijemci prilikom povlačenja aktivirali skladište municije u naosu. Istočni dio crkve

---

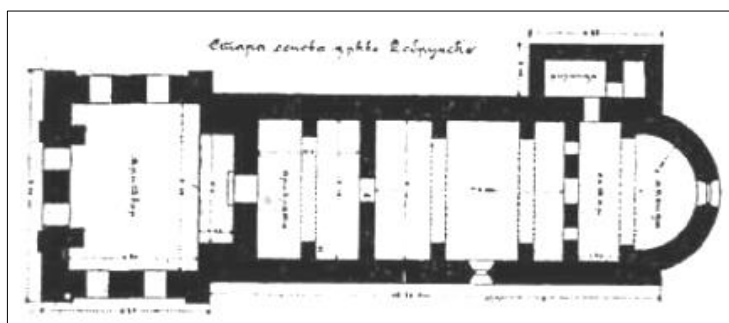
⁸ Sin cara Lazara Hrebeljanovića (1329–1389), poznat i kao Stevan Visoki, uz brojne zasluge za srpsku književnost i kulturu, bio je mecena, obnovitelj i ktitor niza objekata. Njegova glavna zadužbina je manastir Resava, poznata i kao Manasija (1407–1418).

srušen je do temelja, a zahvaljujući pregradnom zidu, zapadni dio crkve sa freskama iz 14. vijeka je ostao sačuvan. Prilozima naroda, dobrunska crkva je obnovljena i osvećena novembra 1946. godine.⁹

Arhitektura crkve

Dolaskom austrougarske vlasti (1878) i reorganizacijom svih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini (Božić, 2015:129–148), pa tako i Srpskopравoslavne crkve, nastupio je znatno mirniji period i povoljnije društveno-ekonomske okolnosti.

Nakon što je 1884. godine mitropolit Sava Kosanović posjetio Dobrun, pokrenuo je akciju za obnavljanje crkve i manastira. Sakupljenim priložima mitropolita, sredstvima naroda dobruskog kraja i novčanom pomoći barunice Vilhelmine Nikolić,¹⁰ crkva je obnovljena 1886. prema projektu najznačajnijeg bosanskohercegovačkog arhitekta austrougarskog perioda Josipa Vancaša (1859–1932).

Slika 2. Osnova crkve u Dobrunu. Arhitektonski snimak prije restauracije 1886. godine (Stratimirović, 1891:292)

Za potrebe restauratorskih radova, arhitekt Vancaš je s punom profesionalnom odgovornošću, svojstvenom mu u pristupu svakom zadatku, prethodno uradio arhitektonski snimak postojećeg stanja crkve (Sl. 3).

Crkva je jednostavnog, sažetog prostornog organizma. Kako je riječ o monaškoj zajednici, ograničenih je razmjera, na tipično raški način ekonomična i praktična. To je jednobrodna zasvedena građevina, zidana od kamena, u ritmičnom longitudinalnom rasporedu unutrašnjeg prostora, standardnog usmjerenja od ulaza na zapadu

⁹ [<http://www.mitropolijadabrobosanska.org/manastirdobrun.html> (25.8.2016)]

¹⁰ Barunica Vilhelmina je bila supruga barona Fedora Nikolića (1836–1903), prvog civilnog adlatusa - upravitelja Bosne i Hercegovine (1882–1886). "Bio je to jedan od najjačih vojvođanskih veleposjednika, u rodbinskim vezama s Obrenovićima, a imao je kao pravoslavac privući grčkoistočno žiteljstvo Bosne" (Truhelka, 1942:28). Baron Nikolić, višestruko angažovan na kulturnom polju, bio je i predsjednik Muzejskog društva, osnovanog 1885. godine sa zadatkom da izvrši pripreme za osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1888). O svom trošku baron Nikolić je 1886. sagradio Hram Svetog Nikolaja u sarajevskom naselju Reljevo, uz srpskopравoslavnu Bogosloviju, o čemu svjedoči ploča s ktitorskim natpisom iznad portala (Božić, J., 2001:100).

ka oltarskoj apside na istoku. Prostorni plan pokazuje pojednostavljen koncept raških crkava, među kojima je crkva manastira Mileševo (12. v.) bila veliki uzor, a naročiti umjetnički uticaj je imala nakon krunisanja bosanskog bana Tvrtka I za kralja Srba i Bosne, kada je ovdje 1377. premješteno sjedište Dabarske mitropolije (Đurić, 1975:18). Po uzoru na mileševsku crkvu, redukovanjem prostornog koncepta na naos i oltarski prostor i izostavljanjem obostrano postavljenih bočnih kapelica uz oltar i pripratu, dobijena je uprošćena kompoziciju hrama karakteristična za prostor sliva Drine, koju Đurić izdvaja kao poseban, tzv. *drinski* graditeljski tip (Đurić, 1975). Takva je bila i Crkva Sv. Đorđa u Sopotnici iz 1454. godine (Kajmaković, 1981:159), zadužbina poznatog ktitora Stefana Vukčića Kosače, uz koju su kasnije dograđene pjevnice i pronaos.

Na zapadnoj strani dobrunske crkve bila je spoljna priprata (egzonarteks ili pritvor) sa zvonikom, iz vremena župana Petra, vjerovatno građena pod uticajem otvorenih nartekusa vizantijske arhitekture. Kroz arhitravno završen portal odavde se ulazilo u pripratu (narteks), po dužini podijeljenu na dva jednaka polja (traveja) lezenama, koje nose ojačavajući luk svoda. Lezene su međusobno spojene polukružnim lukovima, formirajući plitke slijepe romanske arkade kao jedini plastični ukras zidova. Unutrašnji portal vodi u središnji molitveni prostor crkve – naos, sa dva ojačavajuća luka nad lezenama podijeljenim u tri nejednaka traveja, ukupne dužine 7 m, dok je unutrašnja širina crkve 5 m. Na oltarski travej se, na način svojstven raškoj stilskoj grupi, istočno upolje nastavlja izvučena niska apside, polukružne osnove spolja i iznutra, prečnika širine naosa, nadsvodena polukupolom. Na sjevernoj strani, uz glavni korpus crkve, bila je prislonjena dvodijelna pravougla riznica, povezana vratima s oltarskim travejom.

Zanimljive su tvrdnje da nije riječ o prigradnji riznice župana Petra, nego da je, kao i u slučaju Crkve Sv. Đorđa u Sopotnici kod Goražda, sagrađenoj 1446. godine (Kosanović, 1871:159), zapravo riječ o zatečenoj grobljanskoj kapeli uz koju je prizidana crkva, a da je ova kapela kasnije pretvorena u riznicu (Kašanin, 1928:72). Ovu tezu je podržao i Đoko Mazalić: "Iz priložene osnove ... vidi se, kako je zid Hercegove crkve pokrio skoro čitav južni dio bivše kapelice, zahvativši tom prilikom i dio svoda, što se lako primijeti kad se u nju uđe. Da je kapelica kasnije prigradena, ne bi se to moglo dogoditi. Držim da je takav slučaj bio i pri gradnji Dobrunske crkve. Vidjeli smo da je i ona bila podignuta u bosanskom groblju srednjega vijeka, a sudeći po planu njezinog ranijeg izgleda (Stratimirović, Kašanin), bila je i ona prizidana uz manju zgradu, koja je kasnije pretvorena u riznicu" (Mazalić, 1940:30).

Ovo je, međutim, demantovao Zdravko Kajmaković nakon izvršenih sondiranja crkve u Sopotnici na pet karakterističnih tačaka, među kojima i na spoju kapelice i oltarske priprate. Analizom načina zidanja pojedinih dijelova crkve, oblika kamenih blokova i strukture maltera, utvrdio je etape gradnje crkve i ustanovio da je kapelica sa sjeverne strane oltarskog prostora kasnije prigradena uz crkvu (Kajmaković, Z., 1981:158). To bi, s obzirom na njihove sličnosti, Kašaninovu i Mazalićevu pretpostavku učinilo neodrživom i u slučaju predmetne dobrunske crkve.

Bez pisanih podataka o načinu gradnje i graditeljima, može se govoriti samo o mogućim putevima nastajanja djela i majstorima graditeljima s praksom iz radionica s obilježjima svojstvenim vizantijskom području. Znatan dio područja bivše Jugoslavije bio je u sastavu Vizantije, pa je Justinijanovim osvajanjem dijelova nekadašnjeg Zapadnog rimskog carstva polovinom 6. vijeka došlo i do širenja umjetničkih oblika iz carigradskog središta, posebno duž čitave jadranske obale. Ovi uticaji ostali su i nakon što su ova područja izašla iz vizantijskih političkih okvira. Zanatski dio rada u to vrijeme uglavnom nose majstori koji dolaze iz središta gdje vlada romanski stil ili su klesari iz lokalnih radionica obrazovani u tadašnjim srpskim primorskim gradovima s dugom tradicijom gradnje u kamenu. To je i razlog što se spoljna obrada crkava i manastira stilski pomjera ka zapadnoevropskoj arhitekturi. O navedenom svjedoči i crkva u Dobrunu, s prostorom i strukturom uspostavljenim u raškoj arhitekturi¹¹, a time i njegovim srednjovizantijskim porijeklom. U analizama umjetničke geografije ne smiju se zaboraviti ni različiti odnosi prema lokalnoj i regionalnoj umjetničkoj predaji.

Vancašev projekat obnove

Iako se kao godina obnove manastirske crkve najčešće uzima 1884, arhitekt Josip Vancaš (1859–1932) u svom autorskom tekstu navodi: "Ona je obnovljena po mojim nacrtima u god. 1886" (Vancaš, 1928:356), S obzirom na to da je Vancaš vrlo brižljivo vodio evidenciju svojih mnogobrojnih projekata i o tome objavljivao radove u prestižnim stručnim časopisima, kakav je i "Tehnički list", možemo već na osnovu toga sa sigurnošću prihvatiti da je crkva restaurirana 1886. godine.

Prvi argument ovome u prilog je da je Vancaš u Bosnu i Hercegovinu 1883. došao iz Beča na poziv zajedničkog ministra finansija Benjamina Kállaya, sa zadatkom da uradi projekte palate Zemaljske vlade i katedrale u Sarajevu. Angažovanje mladog arhitekta s najboljim preporukama, školovanog kod najboljih profesora na bečkoj Politehnici i Akademiji umjetnosti, koji se tek marta 1884. godine doselio u Sarajevo, govori o namjeri austrougarske vlasti da i za srpskopравoslavnu crkvu obezbijedi vrhunskog projektanta. Nakon što su prihvaćeni idejni projekti, dati u više varijantnih rješenja, tokom zime 1883/1884. godine Vancaš je intenzivno radio na izvedbenim projektima ova svoja dva prvenca, prioritnim i strateški važnim za austrougarske državne interese, kako bi 19. marta 1884. počela gradnja palate Zemaljske vlade (završena već 1. oktobra 1885), a 25. avgusta iste godine i katedrale (Božić, 1988:411). Stoga je nerealno da bi, bez obzira na Vancašev enorman radni kapacitet, u situaciji potpune posvećenosti ovim projektima, za koje je lično bio zainteresovan i veoma angažovan upravitelj zemlje, ministar Kállay, Vancaš objektivno

---

¹¹ Raška arhitektura podređena je potpuno liturgijskim potrebama, tako da se leznama raščlanjeni zidovi pojavljuju na početku i na kraju razvoja (Studenica, Gradac i Arilje), dok su u ostalim periodima sponenici sa ravnim unutrašnjim zidovima, kako bi se mogle razviti monumentalne fresko-kompozicije.

mogao uspjeti arhitektonski snimiti staru crkvu, uraditi projekat i da crkva bude obnovljena do kraja građevinske sezone 1884. godine.

Drugi argument u prilog 1886. kao godini obnove je i činjenica da je mitropolit Sava Kosanović u posjeti manastiru Dobrun bio na praznik Svetog cara Konstantina i carice Jelene, 3. juna 1884. godine, kada je i donio odluku o obnavljanju manastira, nakon čega je tek otpočelo sakupljanje dobrovoljnih priloga. Zato nije realno da je 1884. godine dobrunska crkva mogla biti i obnovljena. Tada je možda mogao biti obnovljen samo manastir, a manastirska crkva, kako je Vancaš i napisao, tek dvije godine kasnije, nakon što su obezbijedena sredstva i završeni projekti vladine palate i katedrale, glavne preokupacije mladog arhitekta na početku njegove uistinu sjajne karijere.

U odnosu na zatečenu građevinu, restaurirana je samo prvobitna crkva župana Pribila, ali ne priprata i riznica župana Petra, što je stanje crkve i danas.

Kako odlučivanje o obimu radova, u načelu, pripada naručiocu kao nosiocu programa prema kojem arhitekt radi projekat uz neobavezujuće sugestije, redukovanje korpusa crkve na prostore priprate, naosa i oltara sasvim izvjesno nije mogla biti Vancaševa zamisao. Poznajući njegov ukupan opus, kojim dominira sakralno graditeljstvo, dominantno za katoličku crkvu, a posebno Vancašev odnos prema baštini, njegov teoretski i praktičan pristup restauraciji spomenika kulture, sa sigurnošću možemo tvrditi da je to bio dio zadatog mu projektnog programa, na koji nije imao uticaja.

S obzirom na to da se uklanjanjem ostataka spoljne priprate i riznice značajno promijenila prostorna kompozicija crkve, izgubljena njena autentičnost i značaj istorijskog dokumenta srednjovjekovne kulturne istorije Srpskopравoslavne crkve, razloge za ovakav pristup restauraciji možemo tražiti u lošem materijalnom stanju srpskopравoslavne crkve i naroda. Takođe, u ovim prvim godinama uspostavljanja civilne austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini budžet Zemaljske vlade bio je vrlo skroman¹² i u oblasti građenja sredstva su primarno usmjeravana na popravku postojeće i izgradnju nove saobraćajne infrastrukture. To je uslovalo manje ambiciozne gradnje i samo hitne obnove sakralnih objekata. Izuzetak je bila sarajevska katedrala, koja je zbog velikog broja činovnika i doseljenika iz Monarhije bila realna potreba u "zemaljskom glavnom gradu", gdje je postojala samo jedna mala katolička crkva privremenog karaktera. Izgradnja katedralne crkve reorganizovane katoličke vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini imala je i širi značaj, kao vidljiv izraz misije i nove politike austrougarske uprave u zaposjednutoj zemlji.¹³

---

¹² Tako su budžetom predviđeni rashodi u prvim, relevantnim godinama bili u: 1881: 13,564.058; 1882: 14,020.156; 1883: 14,079.618; 1884: 14,712.534; 1885: 15,785.278 i 1886: 16,907.070 kr. (Spaho, 1933: 87).

¹³ U velikom požaru koji je 1879. godine zahvatio istorijsku jezgru Sarajeva ova crkva Sv. Ante na Bistriku je izgorjela, pa je kao privremeno rješenje 1881. godine sagrađena mala crkva od drveta i ćerpiča (Božić, 2015:142).

Stabilizovanjem političkih i ekonomskih prilika, Zemaljska vlada je subvencionisala vjerske zajednice, a time i izgradnju sakralnih objekata, po proklamovanom principu njihove procentualne zastupljenosti. Međutim, u pokretu Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju crkveno-školskih opština u Bosni i Hercegovini, u Prvom memorandumu (1896) Vlada je optužena za neproporcionalno subvencionisanje vjerskih zajednica, izgradnju i popravke pravoslavnih crkvenih objekata i favorizovanje Katoličke crkve (Bosansko-hercegovački zbornik, 1902:9). U svom odgovoru Zemaljska vlada je iznijela podatke da je u periodu 1878–1896. na ime gradnje katolicima dodijelila 232.191, muslimanima 135.628, a pravoslavim 235.305 forinti. Kako je u zemlji aproksimativno bilo 20% katolika, 40% muslimana i 40% pravoslavnih, proizlazi da veličina subvencije i nije bila srazmjerna broju vjernika svake konfesije, jer su katolici dobili dvostruko veću pomoć za izgradnju sakralnih objekata nego što bi im po tom principu pripadalo, dok su muslimani bili uskraćeni (Madžar, 1982:55). Nezadovoljstvo subvencionisanjem vjerskih zajednica dobilo je svoj politički izraz u Rezoluciji Bosanskohercegovačkog sabora već na njegovom prvom zasjedanju 28. jula 1910. godine. Rezoluciju je Zemaljska vlada uvažila prijedlogom budžeta za 1911. godinu (Stenografski izvještaji, 1910: 460–464; 673–675). Međutim, već krajem 1913. godine ovaj princip je u novim političkim okolnostima napušten (Božić, 2015:136).

Uz sve pohvale obnovljenoj crkvi, savremenik Đorđe Stratimirović¹⁴ žali što "pri izvedenoj restauraciji biše neke česti stare osnove uklonjene... Od ovih česti baš su pritvor i riznica, držimo lokalne osobine toga stila u nas, i stoga od interesa za nauku. Na žalost, baš su te dvije česti građevine uklonjene" (Stratimirović, 1891:292). Stratimirović u svom tekstu dalje ocjenjuje: "I ako rado priznajemo da je utisak današnjega vanjskog oblika crkve prijatan, to ipak s gledišta arheologije žalimo što se obnova izvela u formi koja odstupa od iskonskoga stila" (Stratimirović, 1891:291). Ovdje se postavlja pitanje od kojeg "iskonskoga" stila, imajući u vidu da je crkva doživjela niz obnova nakon oštećenja i rušenja kroz istoriju, a da je u vrijeme gradnje slijedila obrasce vizantijske i romaničke arhitekture, sadržane u osobenosti ma raške stilske grupe srpske srednjovjekovne monumentalne umjetnosti.

U obradi romaničkog arhitektonskog plašta očituje se Vancaševa neposredna vezanost za srednjoevropske stilske obrasce, kao rezultat njegovog akademskog obrazovanja zasnovanog na evropskim istorijskim stilovima na bečkoj Akademiji likovnih umjetnosti, ali i duha vremena i kulturne klime, kada se pod utjecajem romantizma i historicizma, kao njegove osnovne komponente, formira svijest o nacionalnoj i konfesionalnoj arhitekturi, pa otud i težnja za ispoljavanjem nacionalne i konfesionalne osobenosti kroz stilsko diferenciranje. Tako se Katolička crkva okreće zapadnoevropskim, a Srpskoppravoslavna vizantijskim i srpskim srednjovjekovnim

---

¹⁴ Đorđe Stratimirović (1858–1936) je tehničke nauke završio u Beču, a radio je u Zadru, Splitu, Sarajevu (Zemaljski muzej) i Kotoru. Bavio se istorijom Bosne i Hercegovine, a naročito arheologijom srednjega vijeka. Radove je publikovao u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

stilskim obrascima, kao dokazima i afirmacijom svog konfesionalnog subjekta. Kako je crkva u Dobrunu građena u vrijeme raškog stila i jakih vizantijskih uticaja, ali i zrele romanike na zapadu, to je Vancašu bilo polazište za stilsko opredjeljenje u restauraciji crkve.

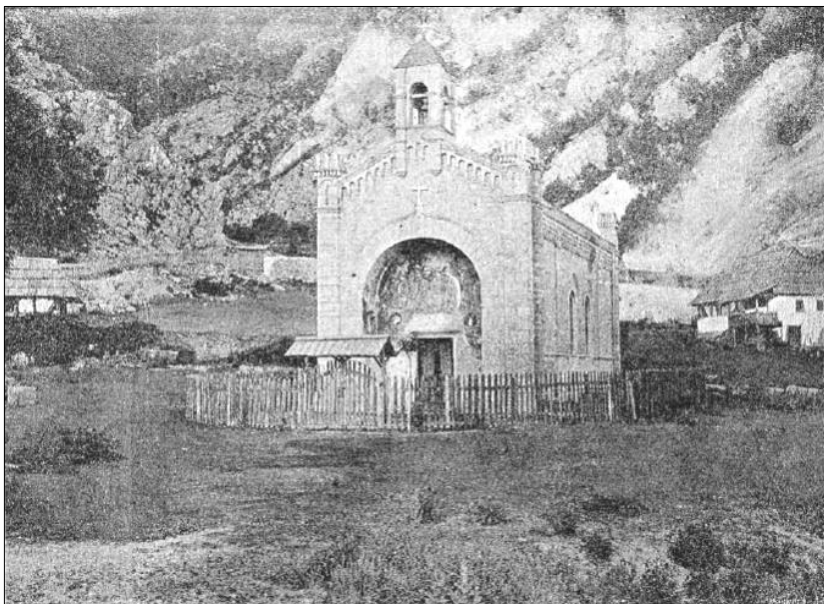
S obzirom na hronološko-stilsku pripadnost crkve, izostankom spoljne priprate i riznice Vancaš uspostavlja harmoničnu podjelu zida na tipično romanički način, raščlanjivanjem vijencima u vertikalnom i pilastarima u horizontalnom smjeru. Ovakvom ritmizacijom stvara decentnu drugostepenu plastiku zidnih polja kao projekciju unutrašnjeg konstruktivno-prostornog sklopa, iako ne i sasvim dosljedno (Sl. 3 i 5),

Čvrstinu snažnog i sažetog organizma crkve naglašavaju ugaone lezene kao rubni stupovi, koji krovni vijenac na podužnim fasadama nadvisuju završecima u formi tipično srednovjekovnih niskih četvorougaoih tornjića. Akcentiranjem uglova, na ulaznoj fasadi se uspostavlja monumentalizirajuće piramidalno stepenovanje kubusa koje kulminira novoprojektovanim niskim zvonikom nad ulaznim zidom priprate. Fasadnu plastiku ovog skladno proporcionisanog sažetog gabarita, kroz tri visinske zone definišu profilisani završetak sokla, kordon vijenac koji povezuje klupice prozora i krovni vijenac podržan nizovima slijepih arkadica. Ravnotežu raščlanjivanja zidnog platna u horizontalnom smjeru Vancaš ostvaruje podjelom podužnih zidova crkve plitkim lezenama. U ovoj simbiozi zapadnih i istočnih elemenata je dominantna romanička crta u spoljnoj plastici fasada.

Uklanjanjem spoljne priprate, najvjerovatnije samo njenih ostataka, posebnu pažnju trebalo je posvetiti reprezentativnoj obradi ulazne, zapadne fasade crkve. Inače, dva su dijela crkve koji posebno zaokupljaju graditelje – svetište i pročelje. Osnovna traženja su ista, ali su rješenja različita. Zid nije samo ljuska, nego, na tipično romanički način, bitna stilska odrednica ukupnog izgleda građevine i izraz težnje da se estetiziraju materijalni i simbolični elementi i potvrde egzistencije jedne kulture i jednog doba. Na ulaznom pročelju je romanički veliki pročelni luk, zidan radijalnim spojnicama kamena, naglašavajući simetričnost primarne i sekundarne arhitektonske plastike zapadne fasade, gdje je arhitravno završeni ulazni portal s profilovanim vijencem i okvirom smješten u duboku polukružnu nišu s arhivoltom. Ovo je u snažnom kontrastu s ravnim, tipično romaničkim ulaznim pročeljem, završenim nizovima slijepih arkadica na stepenasto izvedenim konzolama, koje poduhvataju profilisani krovni vijenac zabata, akcentirajući centralnu dominantu malenog zvonika.

Vancaševa intervencija u zidnu masu bila je rastvaranje podužnih zidova sa još po jednim lučno završenim prozorom u zapadnom traveju naosa, čime je omogućio bolju osvjetljenost, što je i karakteristika crkava raške škole. Na fasadi je to rezultovalo vizuelnim obogaćivanjem parovima jednostavnih, uskih, visokih, polukružno završenih, u zid duboko usječenih prozorskih otvora, kontrastirajući glatkoj površini zidne opne. Ukrašen oko prozorskih otvora, povezanih u dnu uskim profilisanim vijencem, koji teče fasadama, jednostavan je i sveden na polukružnu profilaciju ivice prozorskog otvora i konstruktivno obrađen okvir od kamenih blokova s radijalnim spojnicama luka. Podužne zidove je u horizontalnom smjeru podijelio plitkim

pilastrima, koji nagovještavaju prirodu unutrašnje noseće strukture lukova i svodova, ali ne izražava cio unutrašnji ritam građevine. Tako prvi pilaster odgovara zidu s ulaznim portalom, srednji je projekcija zida između priprate i naosa i treći pilaster u osovini unutrašnjeg polustuba između drugog i trećeg traveja naosa. Pilastri su oblikovani pojednostavljenom profilacijom u zoni baze i kapitela, koji poduhvata visok profilisan krovni vijenac poduhvaćen slijepim arkadama na stepenasto zasječenim konzolama, kao dekorativna plastična traka u poljima između pilastera.

Slika 4: Crkva u Dobrunu neposredno nakon obnove, neomalterisana, s vidljivom strukturom kamenog zida (Stratimirović, 1891:290)

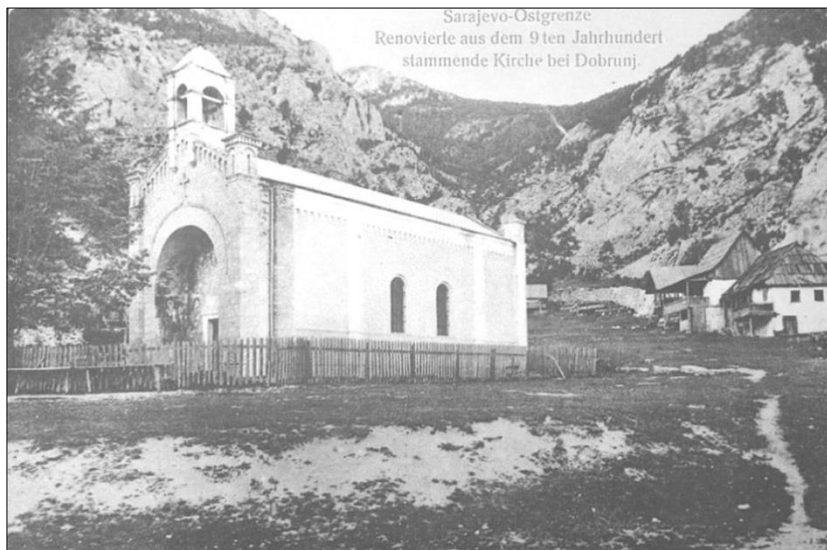
Jednostavan, čvrst, zatvoren organizam dobrunske crkve, projektovan u maniru zrele romanike, još je jedna potvrda Vancaševe erudicije i raznostranih mogućnosti. Njegov opus od preko 250 projekata i realizacija, kvalitetom najimpresivniji u vrijeme austrougarske uprave u nas, karakteriše tematski izbor primjene različitih stilskih oblika romantičnog historicizma. Uz to, afirmacijom novih stilskih orijentacija (secesija, "bosanski slog") Vančaš se izdigao iznad svojih savremenika među bosanskohercegovačkim graditeljima.

Posvećen svom teoretskom i praktičnom radu na zaštiti i obnovi spomenika kulture¹⁵ i priznati autoritet na području izgradnje crkvenih objekata, Vančaš je autor

---

¹⁵ Izuzetno obiman, raznovrstan i nadasve uspješan Vančašev stručni rad dobio je puno priznanje i potvrdu njegovim izborom za dopisnog člana Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u njenom Umjetničkom odjeljenju 1929. godine. U obrazloženju prijedloga, arh. Martin Pilar je naveo i: "Vančašev vanredno obilni rad na polju umjetnog graditeljstva u našoj domovini, njegovu visoku umjetničku kulturu i naročito njegovo živo zauzimanje i rad za domaću tradicionalnu umjetnost u Bosni" (Pilar, 1930:81).

projekata restauracije i najznačajnijih franjevačkih samostana u BiH – Kreševo, Fojnica, Kraljeva Sutjeska i Gorica u Livnu – kao i projekta fasade gotičke crkve u Buji, nedaleko od Udina (i tada u Italiji, 1893), za koji je na Svjetskoj izložbi u Budimpešti, 1896. godine, uz još šest izloženih svojih projekata, odlikovan državnim srebrnom medaljom. Po narudžbi Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske Zemaljske vlade u Zagrebu, na mjestu jednostavnog zvonika uz katedralu u Senju, radi projekat slobodnostojećeg zvonika-kampanile u italijanskoj renesansi, a 1914. i projekat restauracije crkve, zapravo njene ulazne fasade, s manjim intervencijama u enterijeru (Božić, 2006).

Slika 5: Obnovljena manastirska crkva u Dobrunu sa vidljivom kamenom strukturom još samo zapadnog zida (<http://i61.tinypic.com/fy0qo2.jpg>)

U odnosu na fotografiju neposredno nakon restauracije (Stratimirović, 1891:290), uočavamo da je neomalterisana crkva (Sl. 4), odmjerene dekorativne kamene plastike, koja pojačava izražajnost osnovnih arhitektonskih masa, bila umjetnički ekspresivnija i monumentalnija, što ju je dodatno približavalo uzorima i uticajima romanike u Italiji i Primorju. S dobrim poznavanjem stilova prošlosti, pa tako i romanike i vizantijske arhitekture, Vancaš uspijeva da prevlada objektivno male dimenzije manastirske crkve, dajući joj restauracijom masivnost, utisak snage i stabilnosti, svojstven zreloj romanici. Kasnijim malterisanjem i bojenjem crkve ovo je, međutim, izgubljeno (Sl. 5).

Zaključak

Manastirska Crkva uspenja presvete Bogorodice značajan je svjedok duhovnog i kulturnog života i graditeljstva Srpskopравoslavne crkve u srednjem vijeku.

Nakon burne istorije rušenja i obnova i zadnjeg oštećenja nastalog u vrijeme Hercegovачkog ustanka 1875. godine, u novim okolnostima austrougarske političke vlasti, arhitekt Josip Vancaš 1886. godine realizuje restauraciju crkve, svodeći je na prvobitni korpus iz vremena župana Pribila.

Rješenju zadatka koji mu se postavlja restaurator pristupa raspoložujući određenim znanjima svog poziva, s većim ili manjim inventarom predložaka, postavljajući i pitanja koja prelaze granice neposrednog doživljaja, kao što su vrijeme nastanka djela, prvobitne poruke koje nosi, istorijske razvojne faze i transformacije. Kako je dobrunska crkva vjeran izraz vizantijskih graditeljskih koncepcija i jakih romaničkih uticaja prisutnih u raškoj školi, Vancaš se opredjeljuje za to da spoljnu obradu bazira na koncepciji stila romanike. Rezultat je tipično srednjovjekovni koherentni spoj dva dominantna umjetnička shvatanja – vizantijskog prostornog koncepta i obrade spoljnosti sa stilskom pripadnošću romanici, u skladu s tadašnjom tradicijom monumentalne arhitekture u srpskim zemljama pod uticajem primorskih gradova pod vizantijskom vlašću.

Iako malih razmjera, ovom Vancaševom obnovom manastirska crkva u Dobrunu je pročišćenim i suzdržano dekorativno obrađenim volumenima dobila na monumentalnosti, primjerenoj njenom duhovnom i kulturnoistorijskom značaju.

Jelena Božic

Restoration of the Monastery Church in Dobrun (1886)

Summary

The paper presents the results of the research on restoration of the Dobrun's medieval monastery church in the nineteenth century.

The church in Dobrun is a sacral building of great historical and architectural significance. This study is based on an interpretation of historical sources and suggests possible answers to questions of the church chronology. According to them, the church dates from the mid-fourteenth century (1340-1343).

Over the centuries various kinds of damage occurred and the church did not outlast in its original form and concept. It has undergone a number of changes, and the upper part of the building, damaged in 1875, had to be restored in 1886 by Josip Vancas, the most important architect during Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina.

The style of this ancient building is consistent with the Byzantine art, one of the most important cultural phenomena of the European history. With immense geographical coverage it lasted longer than any other style. The Serbian medieval art represents a synthesis of the Byzantine concept and Romanic decorative forms.

In accordance with the European theory and practice of cultural monuments' protection in XIX century as well as own views and beliefs, Vancas restored great cultural and historical value of the church. His restoration is based on harmony of the existing Byzantine spatial conception and a Romanesque architectural decoration.

Key words: Dobrun, church, restoration, Josip Vancas, *Austro-Hungarian period.*

Literatura:

1. Kovačević-Kojić D., 1978, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Kajmaković Z., 1965, *Živopis u Dobrunu*, Starinar, Arheološki institut, knj. XIII–XIV, 1962–1963, Beograd, 251–260.
3. Šabanović H., 1982, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo
4. Božić J., 2015, *Društveno-politički kontekst sakralne arhitekture u Sarajevu u periodu austrougarske uprave*, Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, god. VII, br. 7, Banja Luka, 129–148.
5. Vršćanin, B. N., 1885, *Mitropolit Sava Kosanović*, Bosanska vila, List za zabavu, pouku i književnost, 16.12, Sarajevo
6. Kaluđerčić S., 1934, *Kako je Sava Kosanović postao mitropolit*, Kalendar SPKD "Prosvjeta", 12–13.
7. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, Sarajevo
8. Kosanović S., 1871, *Srpske starine u Bosni. Nekolike bilješke*, Glasnik Srpskog učenog društva, Knjiga XII, sveska XXIX staroga reda, Beograd, 158–179.
9. Vancas J., 1928, *Bosansko narodno graditeljstvo*, Tehnički list, Organ Jugoslavenskih inženjera i arhitekta, god. X, broj 24 (31. decembar), 353–356.
10. Davidović S., 1991, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (od 960 do 1930)*, Sarajevo
11. Janković M., 1985, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, Beograd 1985.
12. Kašanin M., 1928, *Manastir Dobrun*, Starinar, Organ Arheološkog društva u Beogradu, Treća serija, knj. 4/1926–27, Beograd, 67–80.
13. Deroko A., 1985, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Turistička štampa, Beograd
14. Kajmaković Z., 1971, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo

15. Simić P., 1984, *Crkvena umetnost. Pregled razvoja graditeljstva i živopisa*, Sv. arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd
16. Petković R. V., 1950, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Naučna knjiga, Beograd
17. *Bosansko-hercegovački zbornik*, 1902, sv. I, Novi Sad
18. *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora* god. 1910, 1910, Sabor Bosne i Hercegovine, I zasjedanje. Od I. do uključivo XXIV. sjednice, sv. I, Sarajevo
19. Stratimirović Đ. 1891, *Arheološki prilozi*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. III, knj. III (juni – septembar), Sarajevo, 283–293.
20. Truhelka Č., 1942, *Uspomene jednog pionira*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb
21. Božić J., 2001, *Svjedoci istorije. Arhitektonsko nasljeđe austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Urbanistički zavod Republike Srpske, Banja Luka
22. Đurić J. V., 1975, *Mileševa i drinski tip crkve*, Raška baština, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Kraljevo, 17–26.
23. Kajmaković Z., 1981, *Drina u doba Kosača*, Naše starine XIV–XV, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 141–177.
24. Božić J., 1988, *Arhitekt Josip pl. Vancaš*, Radio Sarajevo – Treći program, god. XVI, br. 60, Sarajevo, 409–418.
25. Spaho M., 1933, *Financijske prilike Bosne i Hercegovine od 1878–1918*, Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1934; god. II, Sarajevo, 81–99.
26. Mazalić Đ., 1940, *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, LII, Sarajevo, 29–42.
27. Madžar B., 1982, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo
28. Pilar M. 1930, *Josip Vancaš - Požeški*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1928/29, sv. 42, JAZU, Zagreb, 80–81.
29. Božić J., 2006, *Arhitekt Josip Vancaš*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.